

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ
SANAT TARİHİ BÖLÜMÜ**

**X. ORTAÇAĞ-TÜRK DÖNEMİ KAZILARI
VE
SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU**

**PROF. DR. H. ÖRCÜN BARIŞTA'YA ARMAĞAN
(3-6 Mayıs 2006)**

BİLDİRİLER

**Yayına Hazırlayan
Muhammet GÖRÜR**

ANKARA-2009

MAZGİRT ELTİ HATUN CAMİSİ VE TÜRBEŞİ HAKKINDA YENİ BİR DEĞERLENDİRME

Ertuğrul DANIK*

ELTİ HATUN CAMİSİ

Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı harim ve ona kuzeydoğuda birleşik, kuzey eksenden sonraki nef merkezine kadar devam eden, kare planlı son cemaat yerinden oluşan yapıya, son cemaat yerinin doğu ekseninde yer alan portalden sonra, harim bölümünün kuzey ekseninden doğuya kaymış durumda yer alan daha basit görünümlü bir kapıdan girilir. Kuzey duvarda daha kısa tutulan son cemaat yerinin batısında, zeminden daha yukarıda tutulan kapı açıklığı, bugün mevcut olmayan mahfil kapısıdır.

Yaklaşık eş aralıklarla yerleştirilmiş dört paye ile bu payelerden birbirlerine ve duvarlara atılmış kemerlerle dokuz birime ayrılmış olan harim bölümü, alt düzeyde doğu cephede eksende ve mihrap duvarına doğru sağında yer alan birer, güney cephede mihrabın doğusunda yer alan bir, üst düzeyde doğu cephede yer alan üç ve güney cephede apsisin üstünde yer alan bir adet olmak üzere toplam yedi adet pencere ile aydınlanırken; ayrıca merkezde yer alan tonozda açılmış olan aydınlatma feneri de bu işleve destek vermektedir. Güney eksende yer alan beş kenarlı mihrap, üstte beş dilimli bir şekilde yarım kubbe oluşturur.

Sağır durumdaki batı cephenin ekseninde yer alan niş, olasılıkla dönemindeki ocak sistemi ile ilişkili olmalıdır. Harim kuzey duvarının ekseninin doğusunda, payeden duvara atılmış kemerin bitiş noktasında yer alan, kenarları yuvarlatılmış lentolu kapı girişi içte kemerli bir şekilde yükseltilirken, dışta silmelerle çerçevelenmiştir. Kuzey duvarın batı nef ekseninde yer alan ve zeminden oldukça yüksekte tutulan mahfil kapısı, bu alanda ahşaptan oluşturulmuş bir ikinci kat varlığını düşündürmekteyse de, duvarların sıvalı olması bu düşüncenin araştırılmasını engellemektedir.

Yaklaşık kare planlı son cemaat yerinin batı ve kuzey bölgesi zeminden daha yüksek tutularak sekilendirilmiş olup, güney duvarda harim ile ilişkiyi sağlayan kapı açıklığı dışında, eksende iki kademeli üç dilim kemerli ve yarım daire formu bir mihrap nişi bulunur. Doğru duvar ekseninde yer alan portal

* Müze Müdürü, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Müzeleri Müdürlüğü Ulus/Ankara
tugruldanic@yahoo.com.tr Tel: (0312) 310 53 61

girişi dışında; batı duvarı sağır olan bu bölümün kuzey duvarında bulunan ve zeminden oldukça yüksek tutulan niş, hemen arkasında yer alan çeşme yapısı ile ilişkilidir. Doğu cephede ise, portalden içeri girişi sağlayan kapının, içte kemerli bölümü yer alır. Harim bölümüne göre, portal girişinin anıtsal niteliğinden dolayı, daha yüksek tutulan son cemaat yeri, tonoz merkezinde yer alan bir adet aydınlatma feneri ile aydınlatılır.

Doğu cephenin kuzeyinde yer alan portal, Selçuklu-Mengücekli geleneklerine uygun olarak ve genellikle İlhanlı Dönemi eserlerinde olduğu gibi cepheden yüksek tutulmuştur. Sivri kemerli ve yedi sıra mukarnaslı bir kavsara ile hareketlendirilen ve yapım kitabesini de barındıran portalı her iki yanda kuşatan çerçeveler, portal üstünde de sağır sivri kemerler şeklinde devam etmektedir. Giriş kapısının iki yanında yer alan ve mukarnaslı kavsaranın bindiği sütunceler, alt düzeyde bir topuz yaptıktan sonra biter. Doğu cephenin harim ile ilişkili bölümünde alt düzeyde eksende ve eksenin güneyinde eş genişlikte iki adet dikdörtgen pencere¹, duvara gömülmüş boşaltma kemerleri ile desteklenirken; bu pencereler ile aynı aksta bulunmayan ve üst seviyede yer alan, eksen ve eksenin iki yanında yer alan daha küçük boyutlu üç adet pencere, mazgal pencere tipindedir.

Güney cephede yer alan mihrap çıkıntısı alt düzeyde yarım daire şeklinde başlasa da², üst seviyede altıgene döner ve bu dönüşten yararlanarak piramidal örtü şeklinde biter. Bu cephede mihrabın sağında, doğu yönde alt düzeyde yer alan dikdörtgen pencere açıklığına karşı, mihrabın solunda batı yönde herhangi bir pencere açıklığı ya da izi görülmemektedir. Mihrap üstünde eksende üst düzeyde yer alan mazgal pencere, doğu cephe mazgal pencereleri ile aynı düzlemindedir. Güney cephenin batı ucunda yer alan minare, 1957 yılında yapılmış olup, çeşitli kaynaklarda sözü edilen minaresinden³ iz bulunmamaktadır.

¹ Orhan Cezmi Tuncer, bu pencereleri üstte yer alan pencereler ile aynı aksta olmamasından yola çıkarak sonradan açılmış olarak değerlendirirse de (Orhan Cezmi Tuncer, "Tunceli-Mazgirt Elti Hatun Camii", *Önasya Dergisi* 7/75, Ankara, 1971, sayfa no'su yok); yaptığımız inceleme sonucunda ve pencere üstlerinde yer alan boşaltma kemerleri gerçeği ile birlikte orijinal olarak değerlendirmekteyiz. Günümüzde sıva ile kapanmış pencereler, içte kemerli olup, bu kemerlerin tuğlalar ile oluşturulduğu belirtilmektedir (bkz. Anonim, "Mazgirt", *Yeni Fırat* 34, Elazığ, 1966, s. 14).

² Yapı ile ilgili araştırmalarda, genellikle bu özellik göz ardı edilerek mihrabın dış çıkıntısı altıgen olarak değerlendirilir (bkz. Tuncer, a.g.m., sayfa no'su yok; Muhammet Beşir Aşan, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XII. Yüzyıllar)*, Ankara, 1992, s. 88; Anonim, *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Mazgirt* '98, Ankara, 1998, s. 68; Ali Kaya, *Tunceli (Dersim) Kültürü*, İstanbul, 2001, s. 108).

³ Doğu yönde olduğu belirtilen minare (Anonim, "Mazgirt", *Yeni Fırat* 34, Elazığ, 1966, s. 14) ile ilgili olarak, XIX. yüzyılda bölgeye gelen seyyah L. Molyneux-Seel, minarenin

Batı cephesi tamamen sağır durumda bulunan caminin kuzey cephesi, son cemaat yerinin çıkıntısından dolayı iki kademelidir. Harim bölümü ile ilişkili olan batı bölümünde, yerden daha yukarıda tutulmuş mukarnaslı kavsara ile hareketlendirilen ve çeşitli silmelerle çerçevelenmiş kapı açıklığı, mahfil kapısı olarak değerlendirilmektedir. Kapının zeminden yukarıda tutulmuş olmasına karşın basamak ya da merdiven izinin yer almaması, ahşap merdiven olasılığını düşündürür⁴. Kapının görselliği ve direkt olarak harim ile ilişki kurması, bey mahfiline açılan kapı olabileceği gibi, banisinden dolayı kadınlar mahfiline⁵ açılan kapı olarak da düşünülebilir. Kuzey cephede son cemaat yerinin eksenine yerleştirilen çeşme yapısı, içte kitabeyi de içeren ve sütuncelere oturan mukarnaslı kavsara şeklinde yükselip genişlerken, kavsarayı çevreleyerek birbirini kuşatan silmeler, üst düzeyde dönerek birbirleriyle ilişkilendirilir. En üst düzeyde ileri çıkıntı yapan silme, aynı zamanda saçak görevi de görür.

Dört adet paye ile üç nefe ayrılmış olan ve kuzey-güney aksı daha geniş tutulmuş olan harim bölümünde, payelerden birbirlerine atılan sivri kemerler ile, payelerden beden duvarlarına atılan sivri kemerlerin oluşturduğu tüm alanlar çapraz tonozlarla örtülü iken⁶; çapraz tonoz uygulamasında kimi bölümlerde doğu-batı doğrultusunda atılan sivri beşik tonozla karşılık, kuzey-güney doğrultusunda atılması gereken tonozlarda eksiklikler görülmektedir. Merkezde yer alan ve aydınlatma fenerini barındıran tonoz dışında, tüm çapraz tonoz uygulamaları, merkezde birleşmek yerine genellikle kısa tutulmuştur. Bu kısalık, mihrap önünde daha kısa tutulurken, diğer alanlarda daha fazla tutulmuştur. Yapıdaki çapraz tonoz uygulaması, son cemaat yerinde de görülmür. Harimden yüksek tutulan bu alanda tonozlar beden duvarlarına otururken, tonoz merkezinde bir aydınlatma feneri yer alır. Örtü sistemi dışta orijinalinde toprakla oluşturulmuş düz dam şeklinde iken, yapılan son onarımlarda bu topraklar atılarak, ahşap karkaslara oturan sac çatı uygulaması yapılmıştır.

harap olduğunu söylemektedir (L. Molyneux-Seel "A Journey in Dersim", *Geographical Journal* 44, London, s.1914: 53).

⁴ Yapıda yapılan son dönem restorasyonundan önce, yapıda çalışan ve çeşitli sondaj kazıları da gerçekleştiren Orhan Cezmi Tuncer, aynı şekilde merdiven izine ve ahşap giriş yuvalarına rastlanılmadığını belirtir (Orhan Cezmi Tuncer, a.g.m., sayfa no'su yok).

⁵ M. Kemal Şahin, burada yer alması gereken mahfili ahşap destekli hünkar mahfili olarak değerlendirir (Mustafa Kemal Şahin, "Mazgirt Elti Hatun Camisi, Türbesi ve Çoban Baba (Dede) Türbesi Üzerine Gözlemler", *Anadolu Arkeolojisine Katkılar* 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar, Der. Turan Takaoğlu, (?), 2006, s. 348).

⁶ Aynur Durukan, örtü sistemindeki çapraz tonoz uygulamasında, özellikle aydınlatma feneri bulunan uygulamayı aynalı çapraz tonoz olarak değerlendirirken; diğer alanlardaki uygulamaları ise haç tonoz olarak değerlendirir (Aynur Durukan, "Anadolu Selçuklu Sanatında Kadın Baniler", *Vakıflar Dergisi* XXVII, Ankara, 1998, s. 21).

Yağmur ve kar sularının oluksuz akıtılması ile birlikte, yapıyı kuşatan saçaklar ve bu saçaklara oturan çörtenler de devre dışı kalmıştır.

Yapının güney cephesinin batı köşesine oturan ve 1957 yılında Gaziantep'ten getirilen taşlarla yapıldığı belirtilen ve doğu yönünde açılan basık kemerli bir kapıdan girilen minaresi, yaklaşık kare planlı olup, kaide kısmından sonra kürsü kısmı yer alır. Kürsüden silindirik gövdeye pahlanmış köşeler ile geçilirken, gövde başlangıcında bir taş sırasınca dikey yapılan yivler, dışa taşkın bir bilezikle kesilir. Şerefenin hemen altında yer alan bir başka bilezikten sonra, alt bölümü iki sıra bindirmeli taş sırası iki sırası işe kübik sarkıtla süslenmiş olan şerefeye ulaşılır. Şerefenin üstünde yer alan gövde devamı, alt gövde kısmı ile eş genişlikte ve formda tutulurken, en üstte kübik formlu minare külahı ve onun da hemen öncesinde üçüncü bir bilezik yer alır.

ELTİ HATUN TÜRBESİ

İçten ve dıştan sekizgen bir plana sahip olan tek katlı türbe yapısı, kuzey yönde beden duvarına birleşik iki duvar ile eyvanlı bir girişe sahip olmuştur. Kuzey eksende açılan giriş kapısına karşı, diğer ana yön eksenlerinde açılan içte kemerli dışta dikdörtgen olan pencereler⁷, yapının aydınlatılmasını sağlarken, yapı içinde günümüzde betonarme duruma getirilmiş olan üç adet sanduka⁸ görülür.

Kuzey eksende yer alan ve anıtsal nitelik taşıyan giriş kapısı içte kemerli bir düzenleme gösterse de, dışta lentolu olup, her iki yanda oluşturulan silmeler üstte de aynı ölçülerde yapıyı kuşatırlar. Taç kapı düzenlemesi şeklinde yapılmaya çalışılan düzenleme, ileri taşkınlık yapmazken, bu düzenlemenin her iki yanında kendine özgü motifleri barındıran bir süsleme şeridi yer alır. Üst düzeyde görülen kitabe boşluğunun hemen üstünde, boşaltma kemeri duvar içine gömülmüş durumdadır. Bu kemerden sonra yükselen beden duvarı, yapıyı çevreleyen bir silme kuşağı ile çevrelenirken; hemen sonrasında yer alan damlalığın devamında, piramidal külah başlar.

Kuzey duvar dışında kalan duvarlarda, ana eksen duvarlarında görülen dikdörtgen pencere açıklıklarının üstündeki sövelerde, biri içbükey diğeri dışbükey olan söveler sararken; hemen üstlerinde, basık kemer şeklindeki boşalt-

⁷ Orhan Cezmi Tuncer, içte tuğla kemerlerle oluşturulan pencerelerin, özgününde lentolu olduğunu savunarak, tuğla kemerlerin sonradan oluşturulduğunu belirtir (Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kümbetleri C. I (Selçuklu Dönemi)*, Ankara, 1986, s. 252).

⁸ Yapıyı 1970 yılında inceleyen Orhan Cezmi Tuncer, sandukaları ahşap olarak tanımlar (Orhan Cezmi Tuncer, a.g.e., s. 251).

ma kemerleri yer alır. Ana eksenlerdeki bu düzenlemelerin aksine, ara eksen duvarları sağır duvar şeklindedir.

Girişteki eyvanı oluşturan ve kuzey eksenin iki yanından ileri taşkın durumdaki beden duvarları, günümüzde üstü açık şekilde ise de, kimi kaynaklarda, tonoz örtü sistemine ilişkin olasılıktan ya da örtü sisteminin yıkılmış olduğundan söz edilir⁹. Mevcut duvarların daha fazla yükselip yükselmediğini bilememek bir yana, bu bölümün bir tonoz ile kapalı olması durumunda, taç kapı düzenlemesinin görselliğini kaybedeceği gibi, karanlık ve kuytu bir alanda kalacağı da düşünülmelidir.

Sekizgen gövdenin devamı niteliğindeki örtü sistemi, dışta sekizgen piramidal bir şekil gösterirken; içte kubbemsi görünen örtü sistemi, gerçekte dıştaki örtünün iç yansıması şeklinde sekizgen başlayarak, dış örtüye göre daha erken ve kubbemsi olarak biter. Bu nedenle de sekiz dilimli sivri kubbe, sekizgen başlangıçlı kubbe şeklinde ya da sekiz dilimli kaburgalı sivri tonoz şeklinde de tanımlanabilir.

KİTABELER

İncelemesi yapılan her iki yapıda saptanabilen kitabeler, Elti Hatun Camisi'nin portal girişinde yer alan yapım kitabesi ile, yapıya kuzey cephede birleşik olan çeşme yapısında yer alan kitabelerdir. Türbe portalinde bir kitabe varlığına ilişkin veriler bulunsa da, bu konuda ciddi bir kayıt, belge ya da bilgi bulunmamaktadır.

Cami portalinde kapının hemen üstünde yer alan ve elektrik hattı çekiminde kısmen tahrip olan yapım kitabesi, tek satır halinde dört blok taştan olup, 152X36 cm ölçülerindedir. Çeşmenin musluk duvarının üstünde yer alan ikinci kitabe ise, Arapça iki satır halinde toplam dört blok taştan olup, 105X34 cm ölçülerindedir. Portal kitabesinin ikinci bloğu ile üçüncü bloğunda elektrik hattı çekimi nedeni ile oluşan tahribat, bu bölümdeki ve özellikle üçüncü blok başındaki kimi harflerin okunmasını olanaksızlaştırırken, üçüncü ve dördüncü blok üst kesimindeki tahribat, yazılara zarar vermemektedir.

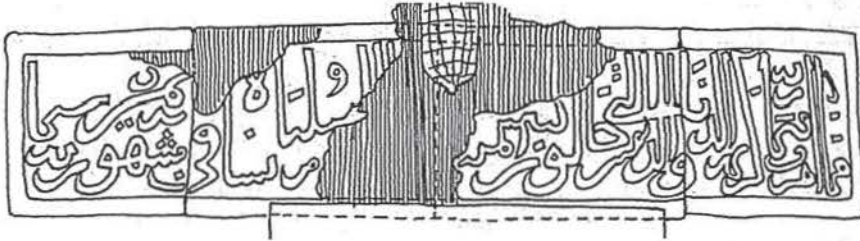
Yapının banisini ve yapım tarihini veren kitabeler, yapı hakkındaki en önemli veriyi oluşturduğu gibi, yapı hakkındaki en tartışmalı sorunları da beraberinde getirir. Yapı banisinin tartışıldığı bölümde de aktarıldığı gibi, Elti Hatun'un babasının adının yazıldığı bölüm daha önceki araştırmacılar tara-

⁹ Anonim, a.g.m., s. 13; Hakkı Önkol, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara, 1996, s. 112; Orhan Cezmi Tuncer, a.g.e., s. 252.

findan okunamamışsa da, tarafımızca “Ahmed” olarak okunmuş, bu isimden sonraki tahribat alanının bir bölümü ise “Şah” olarak restüte edilmiştir. Olasılıkla tahribat bölümünde Ahmed Şah’ın unvanları da yer almaktaydı.

Kitabenin okunan ve restüte edilen yeni şekli ile birlikte, Elti Hatun’un dedesi olarak anılan Süleyman Şah’ın, Selçuklu Sultanı olup olmadığı ya da Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan ile olan ilişkilendirmeler, bu bilgi sayesinde netliğe kavuşmuş ve Elti Hatun’un Mengücekli soyundan Divriği Beyi Süleyman Şah’ın torunu, Ahmed Şah’ın ise kızı olduğu açıklığa kavuşmuştur.

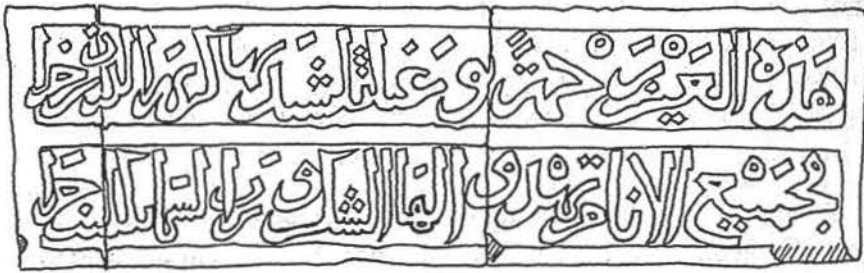
ELTİ HATUN CAMİSİ YAPIM KİTABESİ

“Mimma emerat bi-imâratihî kerîmetü’ d-dünyâ ve’ d-dîn Eltî Hâtûn binti [El-Melik] Ahmed [Şah] (...) [bin El-Melik] Süleymân Şâh fi şuhûr-i sene hamseîne ve sittimie”

“Bu imaretin yapımını 650 tarihinde, (...) [Melik] Süleyman Şah’ın [oğlu Melik] Ahmed [Şah’ın] kızı dinin ve dünyanın kerimesi Elti Hatun emretti”¹⁰

ELTİ HATUN ÇEŞME KİTABESİ

¹⁰ Kitabenin transkripsiyonu ve çevirisi Doç. Dr. Abdülhamit Tüfekçi ve Dr. Adil Özme tarafından yapılmış olup, katkılarından dolayı teşekkür ederim.

“Hazihi'l-aynu rahmeten ve gıyâsen şeyyede bihâ kerîmetü'd-dîn zuhra fecemîu'l-enâmi tehdû leha's-şükra ve Rabbü's-semaî niltehû ecrâ”¹¹

“Bu çeşme bir rahmet ve zenginlik olarak yapılmıştır. Bununla Kerimetü'd-din onu bir iyilik olsun diye inşa ettirmiştir (sağlam bir şekilde yaptırmıştır). Bütün insanlar bundan dolayı ona teşekkür hediye etmelidir. Semanın rabbi ona bol bol ecir ihsan etsin”

TARİHLENDİRME

Yapı banisi olarak ve her iki yapının da adı olarak geçen Elti Hatun adının, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan ile ilişkilendirilmesi ve kız kardeşi olarak kabul edilmesi, yapının tarihlendirilmesinde en önemli veri olarak kabul edilerek, bu veriler yapıların genellikle Akkoyunlu Dönemi eseri olarak kabul edilmesine neden olmuştur. Özellikle ilk dönem kaynakları yerel söylencelere dayandığından ve bilimsel monografik yayın niteliği taşımadığından, bu yönde aktarma yapılmıştır. Bu kaynaklardan Naşit Uluğ ve Ömer Kemal Açar, açık bir şekilde her iki yapıyı da Akkoyunlu eseri olarak tanımlar¹². Aynı şekilde, sadece isimlendirme ve bu ismin Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan ile olan ilişkilendirmesi nedeniyle, yapı tartışılmaksızın XV. yüzyıl Akkoyunlu eseri olarak değerlendirilir¹³.

İlerleyen yıllarda yapılan çalışmalarda, özellikle camide ve camiye birleşik çeşmede bulunan kitabelere yapılan göndermeler, yapıyı daha erken tarihlere çekse de, kimi kaynaklar Akkoyunlu kimliğinden uzaklaşamaz. Bu kaynaklardan bir kısmı caminin 1257 yılında başlayıp 1400'lerde bittiğini, türbenin ise cami kitabesinde anılan 1257 yılına rağmen, Uzun Hasan'ın kız kardeşi Elti Hatun adına yapıldığı¹⁴ gibi ilginç değerlendirmeler yapıp kimi zaman cami Selçuklu Dönemi'ne bağlanırken; türbe yapısı, Uzun Hasan Dönemi'ne ya da Akkoyunlu Dönemi'ne¹⁵ bağlanır. Bununla birlikte kimi zaman türbenin XIV.

¹¹ Kitabenin transkripsiyonu ve çevirisi Doç. Dr. Abdülhamit Tüfekçi tarafından yapılmıştır.

¹² Naşit Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul, 1939, s. 94; Ömer Kemal Açar, *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, İstanbul, 1940, s. 41.

¹³ Bkz. Anonim, a.g.m., s. 14.

¹⁴ Anonim, *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Mazgirt*'98, Ankara, 1998, s. 68, 70.

¹⁵ Anonim, *Cumhuriyetin 50. Yılında Tunceli 1973 İl Yılı*, İzmir, 1973, s. 102; Thomas Alain Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, Vol. III, London, 1989, s. 89, 90.

yüzyıla ait olduğu¹⁶, caminin ise 1257 yılına ait olduğu¹⁷ gibi değişik değerlendirmeler de görülmektedir.

Bölge yapıları ile ilgili bilgi veren en erken tarihli bilgilerden seyyah Molyneux-Seel'in, cami yapısını Osmanlı Dönemi öncesi olarak değerlendirmesi¹⁸ ve açıkça söylenmese de 750 yıllık diyerek XIII. yüzyıl ikinci yarısı eseri olarak kabul etmesine karşın; Muhammet Beşir Aşan ve Yusuf Cengiz, çeşme kitabesinden yola çıkarak camiyi 1252 yılına tarihlendirirken, türbe yapısını Akkoyunlular Dönemi'ne bağlarlar¹⁹.

Her iki yapıya da bilimsel nitelikli olarak yaklaşan son dönem araştırmaları, mevcut görüşlerin dışında farklı bilgiler ve açılımlar sunarlar. Bu bilgilerden, yapı rölemlerini de ilk defa çıkaran Orhan Cezmi Tuncer, yapının giriş kapısında yer aldığını belirttiği kitabesindeki 650 H./1252 M. tarihinden yola çıkarak, yapıyı XIII. yüzyıl Selçuklu eseri olarak değerlendirirken²⁰; kitabesi bulunmayan ancak cami ile aynı adı taşıyan türbe yapısını, caminin yapımından hemen sonraki yıllara ve kaba bir tarihlendirme ile 1252'lere tarihlemektedir²¹. Orhan Cezmi Tuncer'in incelemelerini de dikkate alan Oktay Aslanapa, portal kitabesini çeşme kitabesi olarak değerlendirip, çeşmenin Elti Hatun tarafından 650 (?) H./1252 M. yılında yapıldığını, buna karşın portalde yer alan kitabede güçlükle okunabildiğini belirttiği 627 H./1229 tarihinden yola çıkarak, caminin I. Alaaddin Keykubad Dönemi'nde yaptırıldığını söylemektedir²². Bu iki farklı tarihlendirmeden sonra portal kitabesini yeniden değerlendiren Hakkı Önkale ise, portal kitabesindeki tarihi 650 H. / 1252-1253 olarak değerlendirirken, caminin bu tarihte Elti Hatun tarafından yapıldığını, türbe yapısının da aynı banî tarafından bu tarihten hemen sonra yapılmış olabileceğini savunur²³. Son olarak Mustafa Kemal Şahin, tüm bu görüşleri tartışıp, kitabesini okuduğunu belirtmesine ve yer yer değerlendirme kısmında

¹⁶ Kenan Güven, *Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri İle Tunceli*, Ankara, 1991, s. 40; Ali Kaya, a.g.e., s. 117.

¹⁷ Ali Kaya, a.g.e., s. 108.

¹⁸ L. Molyneux-Seel, a.g.m., s. 53.

¹⁹ Muhammet Beşir Aşan, a.g.e., s. 88; Yusuf Cengiz, *Her Yönüyle Tunceli*, İzmir, 2001, s. 69.

²⁰ Orhan Cezmi Tuncer, "Tunceli-Mazgirt Elti Hatun Camii", *Önasya Dergisi* 7/75, Ankara, 1971, sayfa no'su yok.

²¹ Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kümbetleri C. I (Selçuklu Dönemi)*, Ankara, 1986, s. 252.

²² Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi*, Ankara, 1991, s. 44, 45.

²³ Hakkı Önkale, a.g.e., s. 114.

olduğu gibi, Divriği Ulu Cami ile ya da kimi Mengücekli yapıları ile karşılaştırma yapmasına karşın, çok net bir şekilde olmasa da, Selçuklu Dönemi eseri olarak değerlendirme eğilimine girer²⁴.

Elti Hatun Camisi'ni tarihlendirme konusundaki en önemli verilerden biri olan kitabelerden; portaldeki yapım kitabesinde, 650 H./1252-1253 M. tarihinin "sene hamsîne ve sittimie" şeklinde okunmasına karşın, Oktay Aslanapa'nın portal kitabesi olarak belirttiği ancak gerçekte çeşmede yer alan kitabede 627 H. / 1229 M. tarihinin okunduğunu belirtmesi, yanlış bir değerlendirme konusudur. Söz konusu kitabede herhangi bir tarih verisi bulunmamaktadır.

Portal kitabesinde yer alan tarihte, Divriği Mengücekli Beyi Hüsameddin Ahmed Şah'ın oğlu Salih'in hüküm sürdüğü, aynı tarihi veren ve Salih Bey'e ait Divriği Kalesi'ndeki burçlardan birinde yer alan kitabesinden²⁵ anlaşılmaktadır. Elti Hatun Camisi'nin banisi ise, bu yıllarda Divriği Mengücekli kolunun başında bulunan Salih Bey'in kız kardeşi Elti Hatun olmalıdır.

624 H./1226 M. yılında Harput'u ele geçiren Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad'ın, aynı yıllar içinde Çemişkezek'i almış olması ve yerel söylencelerdeki etkin mitosundan dolayı, olasılıkla Mazgirt ve Bağın kalelerini de aldığı varsayılmaktadır. Bu durumda mevcut yapının yapımına Selçuklular'ın bölgeye gelmesinden çok daha sonra başladığı anlaşılmaktadır. Alaaddin Keykubad'ın 626 H. /1228 M. yılında başlattığı Erzincan seferinde, Erzincan'dan önce Divriği'yi de ele geçirdiği ve Mengücekli'lerin Selçuklu tabiiyetini kabul ettiği²⁶, Ahmed Şah'ın Divriği'de yaptırdığı Ulu Cami kitabesinde Alaaddin Keykubad'ın adını da anmasından anlaşılmaktadır. Selçuklu tabiiyeti altında eser vermeye devam eden Mengücekli'lerin, Mazgirt yerel yöneticisi ve olasılıkla onun eşi durumunda bulunan Elti Hatun'un, günümüze ulaşmasa da 1252 yılında cami ile birlikte medrese ve hamam yapılarının da dahil olduğu külliye yapıldığı, ilerleyen yıllar içinde sağlığında, kendi adına türbesini de yaptırdığını düşünmek gerekir.

²⁴ Bkz. Mustafa Kemal Şahin, a.g.m., s. 449-352.

²⁵ Bkz. Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, 1990, s. 11.

²⁶ Alaaddin Keykubad 1234'de Harput'u aldıktan ve aynı yıllar içinde Çemişkezek'e geçtiği bilirse de, bu yıllardan sonra başlayan Selçuklu egemenliği, 1243 Köseadağ Savaşı ardından Moğol tabiiyeti altındaki Selçuklu egemenliği şeklinde uzunca bir süre devam eder. Bu yıllar içinde 1252 yılında yapılan yapı, Selçuklu tabiiyeti altında Mengücekli eseri olarak değerlendirilebileceği gibi, Moğol tabiiyeti altında Mengücekli eseri olarak da değerlendirilebilir.

YAPI BANİSİ ELTİ HATUN

Her iki yapının banisi olarak adı geçen Elti Hatun, gerek kaynakların çoğunluğunda ve gerekse yerel halk tarafından, Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan'ın kız kardeşi olarak kabul edilmektedir. Elti ya da İlte Hatun ile Uzun Hasan ilişkisini ilk reddeden Orhan Cezmi Tuncer, caminin portal kitabesinde yer alan kitabeyi esas alarak ve kitabenin verdiği 650 H./1252 M. yılından yola çıkarak, bu tarihlerde hüküm süren Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan oğlu II. Süleyman Şah'a gönderme yapar²⁷. Bu nedenle, kitabede geçen adı geçen Elti Hatun'un Uzun Hasan'ın değil, II. Süleyman Şah'ın akrabası olduğunu söylemektedir.

Yapıyı Orhan Cezmi Tuncer'den sonra görerek değerlendiren İngiliz mimar Thomas Alain Sinclair, Selçuklular'ın 1234 yılından sonra Harput'u ele geçirmelerinden yola çıkarak, yapı kitabesindeki 1252/53 yılını da esas alarak, Süleyman Şah'ı Selçuklu Sultanı olarak kabul eder ve Elti Hatun'u da onun kızı olarak varsayar²⁸.

Selçuklu Sultanı II. Süleyman Şah ile Elti Hatun arasındaki akrabalık ilişkisini Süleyman Şah'ın torunu olarak değerlendiren Oktay Aslanapa ise, Orhan Cezmi Tuncer ile aynı görüşe katılarak kitabede adı geçen Süleyman Şah'ı, II. Kılıçarslan'ın oğlu II. Süleyman Şah olarak değerlendirir ve Elti Hatun'un da Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'ın torunu olduğunu belirtir²⁹.

Aynı şekilde cami portalinde bulunan kitabeyi esas alan Hakkı Önkal, her iki yapının banisi olarak Elti Hatun'u kabul ederse de, Elti Hatun'un kimliği hakkında kesin bilgiye sahip olunmadığını belirtir. Ancak, kitabenin okunuşundan ve aradaki eksiklikten, Elti Hatun'un Süleyman Şah'ın torunu olduğu görülür ve "Anadolu Selçuklu Türbeleri" adı altında değerlendirilen yapıyı, Selçuklu Dönemi'ne bağlarken³⁰, Elti Hatun'u da, bir şekilde Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'ın torunu olarak kabul etmiş olur.

Selçuklu Dönemi kadın baniler ile ilgili değerlendirmelerde bulunan Aynur Durukan ise, Kayseri Külük Camisi'nin onarımında bulunan Atsız Elti Hatun ile, Mazgirt'teki cami ve türbenin banisi Elti Hatun'un aynı kişi olmadığına

²⁷ Orhan Cezmi Tuncer, "Tunceli-Mazgirt Elti Hatun Camii", *Önasya Dergisi* 7/75, Ankara, 1971, sayfa no'su yok.

²⁸ Thomas Alain Sinclair, a.g.e., s. 89, 90.

²⁹ Oktay Aslanapa, a.g.e., s. 44, 45.

³⁰ Bkz. Hakkı Önkal, a.g.e., s. 111-114.

dikkat çekerken; Aslanapa ve Tuncer'in aksine, Elti Hatun'un "kitabesinde Süleyman Şah kızı olduğu belirtilen" şeklindeki bir ifade kullanıp, aksine bir görüş belirtmez³¹. Oysa her durumda Elti Hatun Süleyman Şah'ın kızı değil, torunu durumundadır. Aynur Durukan'ın genel yargı dışında "belirtilen" ibaresini kullanması, farklı kaynaklara gönderme yapmış görünüp kaynak belirtmemişse de, çalışmanın başlığının "Selçuklu Dönemi Kadın Baniler" olması, Elti Hatun'un Selçuklularla ilişkilendirmesini sağlar. Ancak, yayın kapsamında Selçuklulara tabi beyliklerden ve bu beylikler içindeki kadın banilerden de söz edilmesi, bağlantı kurulmasa da, Elti Hatun'un bu değerlendirme arasında anılması, Elti Hatun ve Selçuklu ilişkisinin niteliğinde soru işareti uyandırır. Selçuklu ile direkt ilişki kurulmasa da, Mengüceklî ilişkisinden de herhangi bir şekilde söz edilmez.

Elti Hatun'u çok etkili yerel bir yönetici olarak değerlendiren Mustafa Kemal Şahin ise, daha önceki değerlendirmeleri tartışıp, net bir görüş sunmasa da kendi verdiği kitabe çevirisinde olduğu gibi, Süleyman Şah torunu Elti Hatun'u, Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'ın torunu şeklinde sunmak durumunda kalır³².

Tüm bu tartışmaların arasındaki gerçeklere bakıldığında, Elti Hatun kimliği ile ilgili ciddi ya da yeterli verilere sahip olunamadığı ve mevcut kitabede adı okunan Süleyman Şah'ın, Akkoyunlu Uzun Hasan ile bir ilişkisi saptanamadığı gibi, Akkoyunlu şeceresinde de bu isme rastlanılmamaktadır³³. Aynı şekilde Selçuklu şeceresi içinde de Elti Hatun ismine rastlanılmaz. Buna karşın yapılan yorumlardaki kitabede verilen tarih itibarıyla, kitabenin okunamayan bölümündeki ismin sonrasına yer alan ibarede "Süleyman Şah" adının geçmesi, olasılıkla "binti" ve öncesinde bir baba adı yer alması gerektiğini düşündürür ki, Selçuklu ilişkilendirmeleri içinde bu isim de Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'ın tek oğlu olarak bilinen III. Kılıç Arslan olması gerekir³⁴. Ancak, 1205 yılında tahta çıktığında ve bir yıl hüküm sürerek ölen İzzeddin (III.) Kılıç Arslan'ın, buluğ çağına erişmemiş bir çocuk olması³⁵, bu ismin başka bir isim olması gerektiğini göstermektedir.

³¹ Aynur Durukan, a.g.m., s. 20, 21.

³² Mustafa Kemal Şahin, a.g.m., s. 349-351.

³³ Akkoyunlular ve şeceresi için bkz. Mükrimin Halil Yınanç, "Akkoyunlular" md., *İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, 1940, s. 251-270 ve John E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, Çev. Sibel Özbudun, İstanbul, 1993.

³⁴ II. Süleyman Şah hakkında bkz. Osman Turan, "Süleyman Şah II", *İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul, 1967, s. 219-231.

³⁵ Osman Turan, "Kılıç Arslan III", *İslam Ansiklopedisi*, C. 8/2, İstanbul, 1954, s. 703.

Portalde bulunan yapım kitabesinde yer alan 650 (?) H./1252 M. tarihine karşılık, Oktay Aslanapa'nın çeşme kitabesinde yer aldığını belirttiği 650 H. tarihinin yanında, portalde güçlükle okunabildiğini belirttiği ancak, tarafımızca ya da diğer araştırmacılarca görülemeyen 627 H./1229 M. tarihi³⁶, Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubad'ın saltanat yıllarına denk gelmektedir ki, kitabe adı geçtiği varsayılan Rükneddin (II.) Süleyman Şah, Alaaddin Keykubad'ın amcasıdır. 1226'dan sonra Harput ve devamında Çemişgezek ile birlikte olasılıkla Mazgirt ve Bağın kalelerini alan Alaaddin Keykubad'ın hemen ardından, cami ve türbenin yapılması tarihsel süreçte aykırı düşmektedir. Öte yandan buluş çağına erişmemiş İzzeddin (III.) Kılıç Arslan'ın çocuğu olmadığını düşündüğümüzde; Elti Hatun, bu durumda Süleyman Şah'ın şecerede adı geçmeyen kızı ya da Alaaddin Keykubad'ın diğer amcası Melik Şah'tan olma kuzeni veya I. Keykavus'tan olma yeğeni olarak düşünmek gerekir. Bununla birlikte, portaldeki yapım kitabesinde geçen 650 H./1250 M. yılında, Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin (II.) Keykavus'u görmekteyiz.

Tüm bu bilgilerin yanı sıra Erzincan, Kemah, Divriği ve Şebinkarahisar bölgelerini kapsayan alanda varlığını bildiğimiz Mengücekliler'in, etki alanı içinde Tunceli bölgesinin de bulunduğunu çeşitli kaynaklardan³⁷ öğrenmekteyiz. Mengücekliler tarihine ve şeceresine bakıldığında³⁸, caminin yapıldığı yıllar içinde (1250'ler) Mengücekliler beyleri arasında, Divriği kolu beyi olan Hüsam al-Din (Hüsameddin) Ahmed Şah'ı görmekteyiz. Divriği'de yapılan çeşitli yapılarda da adı geçen Ahmed Şah'ın, Divriği Beyi olarak saltanat yılları bilinmese de, 626 H./1228-29 M. tarihli Divriği Ulu Cami kitabesi, 638 H./1241 M. tarihli Divriği Ulu Camisi minber kitabesi ile, 641 H./1243-44 M. tarihli vakfiyesi, tüm bu yıllar içinde Ahmed Şah'ın Divriği Beyi olarak hüküm sürdüğünü göstermektedir. Mengücek Kemah-Erzincan kolunun Beyi Fahreddin Behram Şah'ın kızı Turan Melek ile evli olan Ahmed Şah'ın babası ise, Mengücek Divriği kolunun kurucusu I. Süleyman'ın oğlu Sayfa al-Din (Seyfeddin) Şahin Şah'ın oğlu, II. Süleyman'dır³⁹. Ahmed Şah'ın oğlu Mu'ayyad Salih dışında bir erkek evladı ve şecereye girmeyen kız evladı olup

³⁶ Bkz. Oktay Aslanapa, a.g.e., s. 44, 45.

³⁷ Örnek olarak bkz. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1993, s. 58; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara, 1999, s. 11.

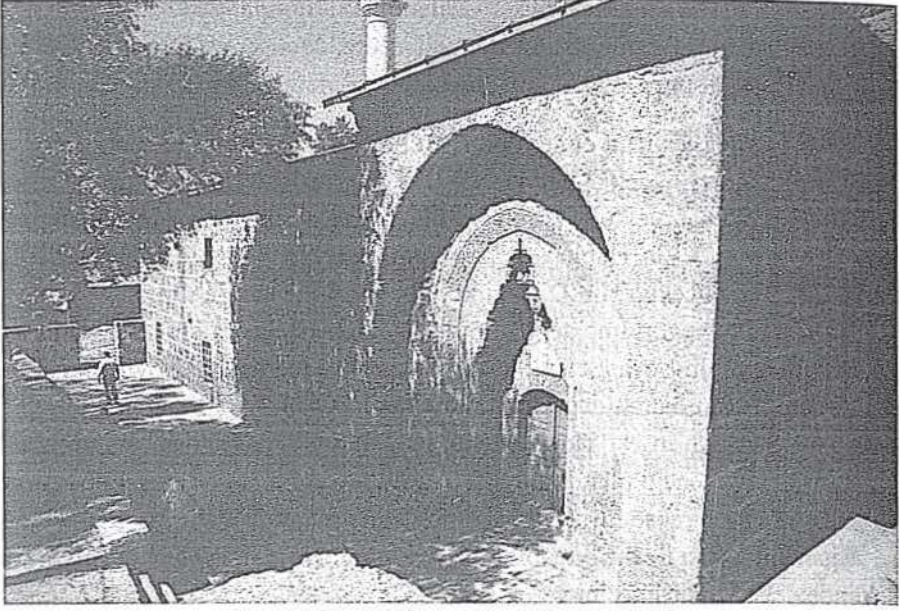
³⁸ Mengücekliler tarihi ve şeceresi için bkz. Faruk Sümer, "Mengücekliler", *İslam Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul, 1957, s. 713-718; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, 1990, s. 1-14; Osman Turan, a.g.e., s. 55-79; Necdet Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, İstanbul, 2005, s. 186.

³⁹ Mengücekliler tarihi ile birlikte II. Süleyman Şah, Ahmed Şah ve Melike Turan Melek hakkında bkz. Necdet Sakaoğlu, a.g.e., s. 153-168.

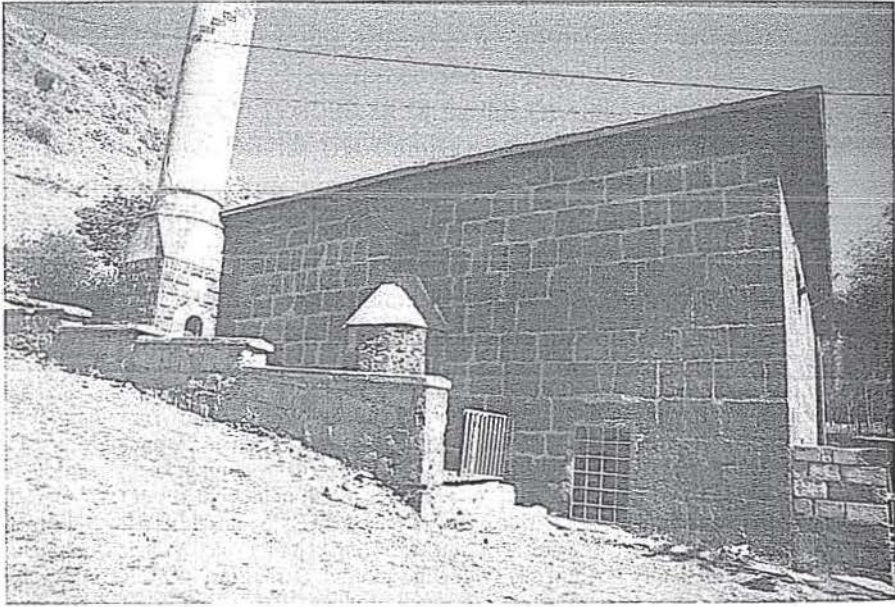
olmadığı bilinmese de, tüm tarihsel verilere bakıldığında; Elti Hatun'un, Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'ın torunundan öte, Mengücek Divriği Beyi II. Süleyman'ın⁴⁰ torunu olarak gerçeklere daha yakın durmaktadır.

Bu bağlamda yeniden değerlendirilen portaldeki yapım kitabesinde “(...) Elti Hatun binti [El-Melik] Ahmed [Şah] (...) [bin El-Melik] Süleyman Şah (...)” olarak okunan ve “(...) [Melik] Süleyman Şah'ın [oğlu Melik] Ahmed [Şah'ın] kızı (...) Elti Hatun (...)” şeklinde çevrilen yazısı okunurken; Elti Hatun'un, Mengücekliler'in Divriği kolu beyi Süleyman Şah'ın oğlu Ahmed Şah'ın kızı olduğu görülmektedir. Böylece yapının banisi olarak görülen Elti Hatun, Akkoyunlu veya Selçuklu soyu yerine, Mengücekli soyundan gelme bir kadın bani olarak değerlendirilmektedir. Özellikle Mengücekli sanatı içinde Ahmed Şah'ın eşi Turan Melek'in, Divriği Darüşşifası banisi olması, kadın bani geleneği olarak gerek Elti Hatun Camisi'nin, gerek Elti Hatun Çeşmesi'nin ve gerekse Elti Hatun Türbesi'nin, günümüze ulaşmayan medrese ve hamam yapısı ile birlikte, bir külliye kompleksi olarak Mengücekli eseri şeklinde değerlendirilmesini gerektirmektedir.

⁴⁰ Bu isim Faruk Sümer tarafından “Süleyman” olarak anılsa da, Osman Turan'da olduğu gibi zaman zaman “Süleyman Şah” adı da kullanılmaktadır (Osman Turan, a.g.e., s. 61). 641 H./1243 M. tarihli Divriği Ulu Camii vakfiyesi ile birlikte, caminin kuzey cephesinde yer alan tek satırlık Arapça kitabede “(...) Süleyman Şah oğlu Ahmed şah (...)” ibaresi, yapının batı cephesindeki üç satırlık Arapça kitabede “(...) Şehinşah'ın oğlu Süleyman Şah'ın oğlu Ahmed Şah (...)” ibaresi görülmektedir (kitabeler için bkz. Yılmaz Önge, “Bugünkü Bilgilerimizin Işığı Altında Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası”, *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası*, Ed. Y. Önge, İ. Ateş, S. Bayram, Ankara, 1978, s. 35, 38; Max Von Berchem-Halil Edhem, *Materiaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*, C. I, Caire, 1910, s. 73, 74).

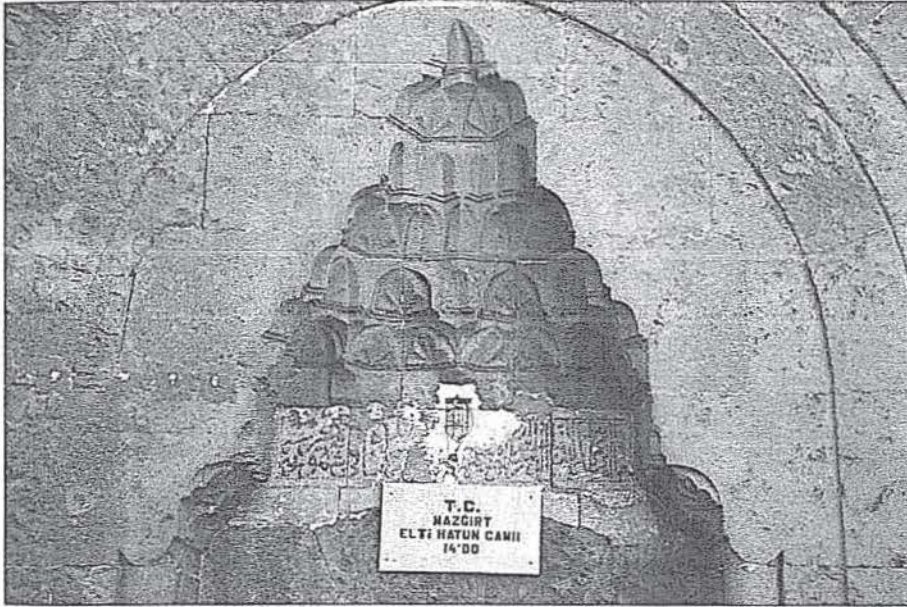
Fotoğraf 1. Elti Hatun Camisi doğu cephe

Fotoğraf 2. Elti Hatun Camisi g ney cephe.

Fotoğraf 3. Elti Hatun Camisi harim kuzeye bakış.

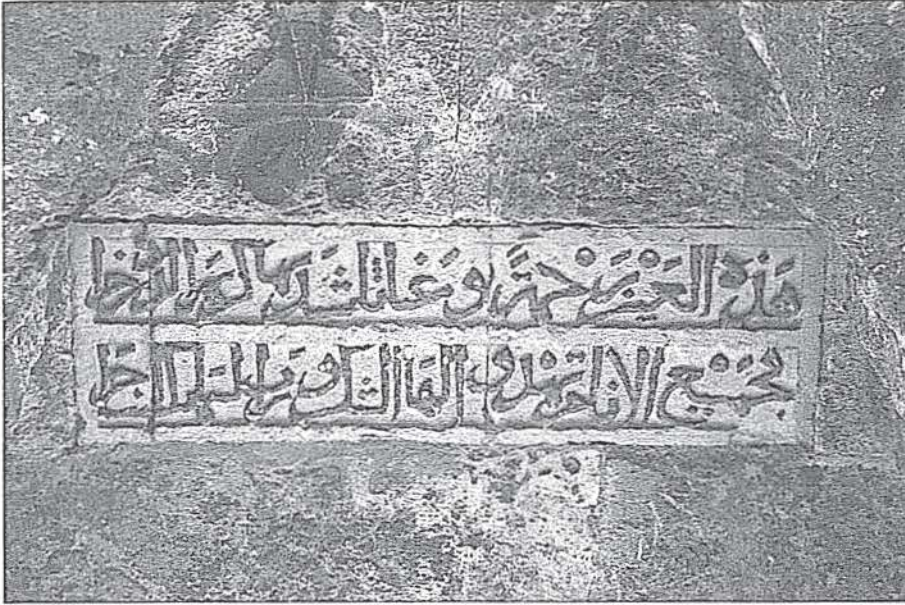
Fotoğraf 4. Elti Hatun Camisi portal mukarnaslı kavsara.

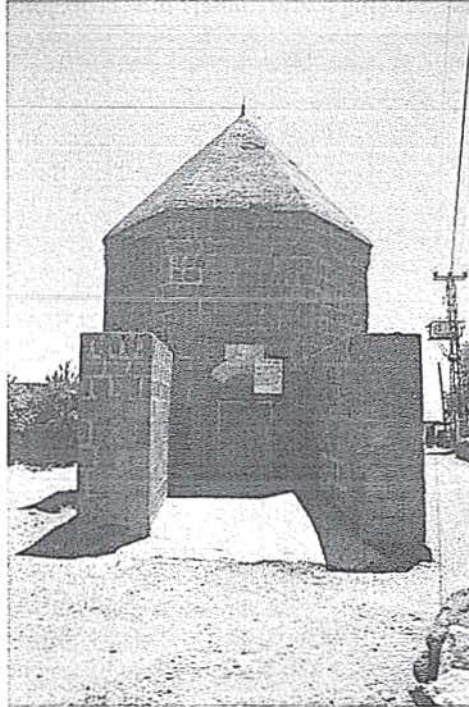
Fotoğraf 5. Elti Hatun Camisi yapım kitabesi sol parça.

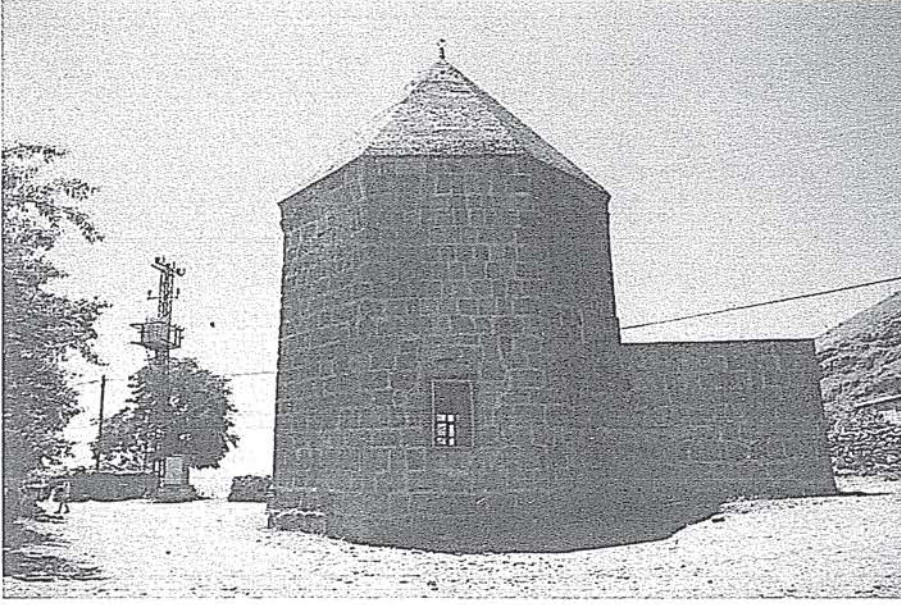
Fotoğraf 6. Elti Hatun Camisi yapım kitabesi sağ parça

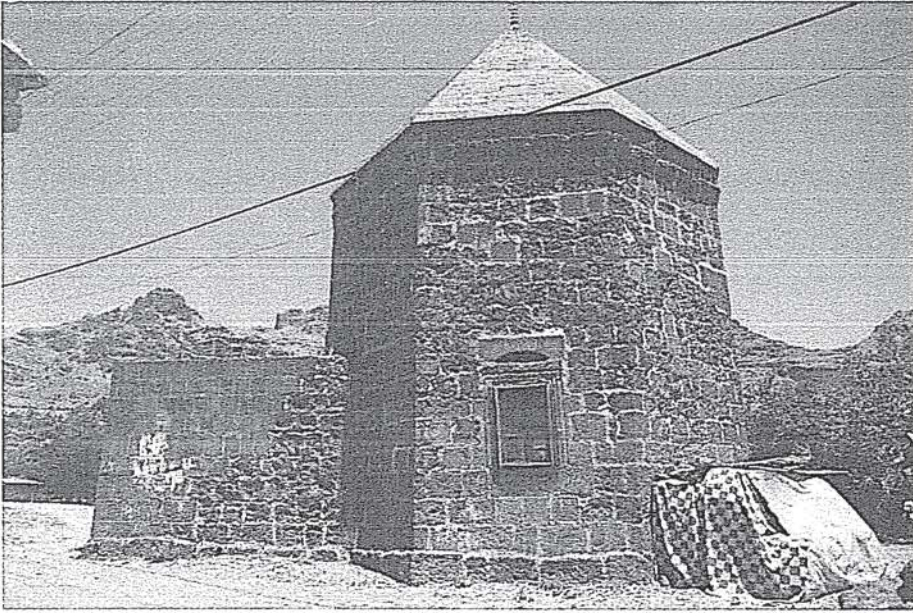
Fotoğraf 7. Elti Hatun Camisi çeşme kitabesi

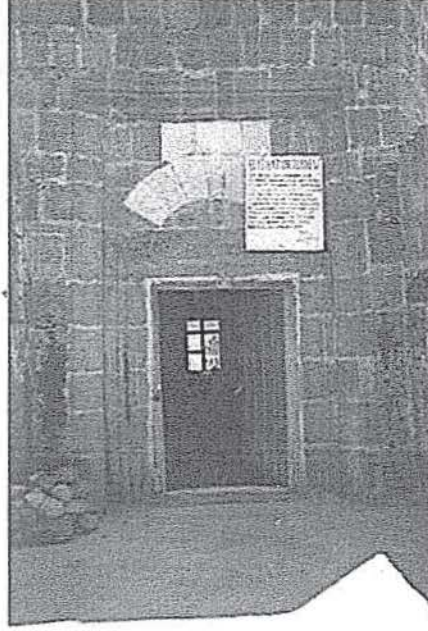
Fotoğraf 8. Elti Hatun Türbesi kuzey cephe.

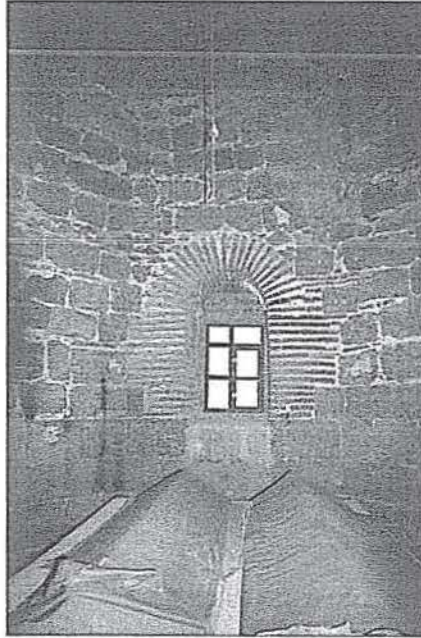
Fotoğraf 9. Elti Hatun Türbesi doğu cephe.

Fotoğraf 10. Elti Hatun Türbesi batı cephe.

Fotoğraf 11. Elti Hatun Türbesi giriş kapısı.

Fotoğraf 12. Elti Hatun Türbesi iç doğu cephe.